

५

“वारकरी संप्रदाय व संत तुकारामांचे तत्वज्ञान”

लक्ष्मण गजानन गणगे

संशोधक विद्यार्थी

इतिहास विभाग,

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, औरंगाबाद.

● प्रस्तावना :

वारकरी संप्रदायाची सुरुवात ही तेराव्या शतकापासून पहायला मिळते. संप्रदायाचा उगम पुंडलीकापासून जरी झाला असला तरी या संप्रदायाला तात्विक अधिष्ठान प्राप्त करून देण्याचे कार्य संत ज्ञानेश्वरांनी केले. ज्ञानेश्वरांनी संप्रदायाचा पाया रचला, संत एकनाथांनी खांब बांधण्याची कार्ये केले तर संत तुकारामांनी त्यावर कळस बांधला असे म्हटले जाते, असे असले तरी इतर संतांचे कार्यही महत्वपूर्ण आहे. संत नामदेवांनी वारकरी संप्रदायाला महाराष्ट्राबाहेर नेण्याचे कार्य केले. मुख्यतः त्यांनी पंजाब प्रांतामध्ये संप्रदायाला भक्कम केले. जवळ-जवळ अठरा शतकात त्यांनी त्या कालखंडामध्ये सर्वसामान्य जनतेला वारकरी संप्रदायाची ओळख करून दिली व जनतेला संप्रदायाच्या मुख्य प्रवाहात आणण्याचे महान कार्य केले. त्यांच्या कार्याची पावती म्हणून ‘गुरुग्रंथसाहिबामध्ये’ त्यांचे अंश दिसून येतात.

वारकरी संप्रदायाची मुख्यता पाच कालखंडामध्ये विभागणी केली जाते. ही विभागणी इतिहास अभ्यासासाठी होय. आरंभचा अथवा श्री ज्ञानेश्वरांच्या पूर्वीचा काळ, श्री ज्ञानदेव व नामदेव यांचा काळ, श्री भानुदास व एकनाथ यांचा काळ, श्री तुकोबा व निळोबा यांचा काळ तदनंतरचा तीनशे व आठशेचा काळ.

या कालखंडात अनेक महान संत होऊन गेले. त्यांनी अंभंग, ओव्या, किर्तन, भजन इत्यादी माध्यमातून संप्रदायाला भक्कम बनवण्याचे कार्य केले व तळागळातील लोकांपर्यंत संप्रदायाला पोहचवले. मुख्यता ग्रामीण भागामध्ये संप्रदायाची लोकप्रियता अधिक असल्याचे दिसते. संतांनी महाराष्ट्रात भागवत धर्माचे मंदिर उभारले. त्याचा इतिहासच संत जनाबाई साररूपात सांगतात.

संतकृपा झाली । इमारत फळां आली ।
ज्ञानदेवे रचिला पाया । उभारिले देवालया ॥
नामा तयाचा किंकर । तेणें केला हा विस्तार ॥
जनार्दन एकनाथ । खांब दिला भागवत ॥
तुकाझालासे कळस । भजन करा सावकाश ॥

बहिणाबाईने सांगितलेल्या या इतिहासातील 'ज्ञानदेवे रचिला पाया' या विधानाचा आशय परमार्थानेच घ्यावा लागतो. ज्ञानदेवांनी शुद्ध भक्ति तत्वावर अधि ठत असलेल्या या उपासनामार्गास ज्ञानेश्वरीच्या रूपाने तात्विक अधि ठान प्राप्त करून दिले, एवढाच तिच्या या विधानाचा आशय. ज्ञानदेवांच्या कर्तृत्वामुळे हा संप्रदाय जनमानसावर प्रभाव गाजवून महारा ट्राव्यापी झाला. (गोसावी रा. र. १७४, १७५) संत बहिणाबाई या एक उच्च दर्जाच्या स्त्री संत होऊन गेल्या त्यांनी आपल्या आयु यात कमालीची हालअपे ठा सहन केल्या, पण विठठलभक्ती सोडली नाही. त्यांना स्वप्नात तुकारामांनी दृ टांत देउन शि यत्व दिले होते. त्या तुकोबांच्या समकालीन तुकोबांचे दर्शन लाभलेल्या, तुकोबांबरोबर वावरलेल्या त्यांचे अभंग त्यांच्याच तोंडून ऐकण्याचे भाग्य मिळालेल्या. त्यांनी ११६ अभंगांचे आत्मचरित्र लिहून ठेवले म्हणून आज आपणास तत्कालीन समाजाचा सनातनी विचारांमुळे विद्रुप झालेला चेहरा दिसू ाकला.(दै. लोकसत्ता, ११ जुलै, २०१६)

● वारकरी संप्रदायाचा आदय प्रवर्तक —

अगोदरच चर्चा केल्याप्रमाणे या संप्रदायाचा उगम भक्त पुंडलीकापासून झाल्याचे मानले जाते. त्यासंबंधीची कथा ही 'स्कंद' व 'पद्म' पुराणात सांगितली जाते. पुंडलीकाच्या काळासंबंधी इतिहास अभ्यासकांमध्ये एकवाक्यता नाही व तसा ठोस पुरावा मिळालेला नाही. पुंडलीकाच्या काळाबाबत ां.वि.पाटिल म्हणतात, संत पुंडलीकाचा काळ ालिवाहन ाकांचे पहिले ातक धरल्यास पंढरपूरास एकोणिसशे व ांचा इतिहास आहे. रा.चि.ढेरे पुंडलिका वि ायी आपले मत मांडतांना लिहीतात, 'गेली सात—आठ ातके महारा ट्राच्या इतिहास—भुगोलावर अधिराज्य गाजवणारा विठठल हा वि णू वा कृ ण असून कोणा पुंडलीक नामक पुरू ाच्या

मातृपितृभक्तीने प्रसन्न होऊन तो पंढरपूर या क्षेत्रात विसावला आहे. अशी त्याच्या अवताराची कथा मराठी सतपरंपरेच्या आदिकाळापासून श्रद्धापूर्वक स्वीकारली गेली आहे. परंतु प्रयत्न करूनही अभ्यासकांना अजून पुंडलिकांची उपलब्धी इतिहासात झालेली नाही'. (रा.चि.ढेरे, विठठल एक महासमन्वय, १८५)

ग.ना.जोशी भारतीय तत्वज्ञानाचा बृहद् इतिहासामध्ये आठव्या खंडात पुंडलिकाविषयी विवेचन करतात, 'पदमपुराणातील कथेनुसार पुंडलिक हा प्रथम स्त्रीलंपट आणि माता—पित्यांची अवहेलना करणारा असा होता. परंतु पुढे कुक्कुटस्वामींची भेट झाल्यावर त्याच्यात परिवर्तन झाले. वतो माता—पित्याचा परमभक्त बनला. लोहदंडक्षेत्री (पंढरपूर) सेवा करीत असता भगवान श्रीकृष्ण रूक्मिणी विठठल व रूखमाबाईच्या रूपाने त्याच्यासमोर येऊन माता—पित्याच्या सेवेत खंड पडून नये म्हणून पुंडलिकाने जवळ असलेली वीट फेकून 'विठठल रूखमाईला' आपली सेवा पूर्ण होईपर्यंत त्या विठेवर उभे राहण्यास विनंती केली. ती ऐकून विठठल त्या विठेवर उभा राहिला तो कायमचाच 'युगे अठठाविस विठेवरी उभा' अशी रचना आपल्याला दिसते. (ग.ना.जोशी, खंड ८, पृ.५८)

● संप्रदायाचे उपास्य दैवत व तिर्थक्षेत्रे —

वारकरी संप्रदायाचे प्रमुख आराध्य दैवत पंढरपूरचा श्री विठठल होय. विठठलाचा उल्लेख इ.स. सहाव्या शतकापासून मिळतो. रा. त्रिकुट राजा अविध्येयच्या ताम्रपटात विठठलाचा उल्लेख आहे. ज्येष्ठ पुरातत्ववेत्ते डॉ.गो.ब.देगलूरकर यांच्या मते श्री विठठलाची मुर्ती सहाव्या शतकातील असावी कारण उत्तम मुर्ती गुप्त काळातच तयार केल्या गेल्या. (द. दिव्य मराठी, १२ जुलै, २००९) शिलालेखांच्या आधारेही विठठलाचा कालखंड ठरवण्यात मदत होते. होयसाठ राजाचा शिलालेख इ.स.१२३७ (शके ११५७) ला मिळालेला शिलालेख आहे. तो सोहळा खांबी मंडपाच्या तुळईवर तिन्ही बाजूने लिहिलेला आहे. तो संस्कृत आणि कानडी अशा समिश्र भाषेत देवनागरी लिपीत आहे. त्याच्यात पुंडलीक मुनीचा व विठठल देवतेचा उल्लेख आहे. तसेच तुळईच्या पूर्वभागातील ७१ व्या ओळीत वारीचा उल्लेख आहे. पंढरीच्या वारीचा उल्लेख हा सर्वात प्राचीन उल्लेख आहे. (लोकराज्य, ऑगस्ट २०१८, पृ. १४)

'विठठल' हा शब्द विष्णू या शब्दाचा अपभ्रंश कानडीमधून आला आहे. की प्राकृतमधून याविषयी विद्ववानांमध्ये मतभेद आहेत. भांडारकरांच्या मते हा अपभ्रंश कानडीतून

आलेला आहे. कानडी शिलालेखात विट्ट, विट्टरस, विट्टरस अशा प्रकारची नावे आहेत. त्यावरून श्री ग.ह.खरे यांना वाटते की, हा अपभ्रंश 'वि णू' या शब्दाचा असून तो कानडीत झाला आहे. तुळपुळे यांच्या मते, विठ्ठल हे दैवत आणि पंढरपूर हे क्षेत्र मुळातच कर्नाटकी असावेत व विठ्ठल हे नावही 'वि णू' या शब्दाच्या 'कानडी' अपभ्रंशापासून आले असावे. पंढरपूरचा विठ्ठल संप्रदाय मुळाचा कानडी दिसतो. कारण चौडरस, पुरंदरदास, कनकदास इत्यादी प्राचीन कानडी संतकवींचे 'विठ्ठल' हेच एकमेव दैवत होते. तसेच 'पंडरिगे' या कानडी शब्दापासून 'पंढरपूर' हे नाव निघून झाले असावे. (ग.ना.जोशी, खंड ८, पृ.५७)

पंढरपूरच्या विठ्ठलाच्या मूर्तीविषयीही अभ्यासकांमध्ये मतांतरे दिसून येतात. विठ्ठलाच्या आद्यमूर्तीची निश्चिती करण्यासाठी डॉ.ढेरे यांनी स्कान्द आणि पाहम या हेमाद्रिपंडित पूर्वकालीन पांडुरंगमहात्म्यात वर्णिलेल्या, विठ्ठलमूर्तीच्या वक्षःस्थलावरील मंत्राचा तथा 'वर्णराजी' चा आधार घेतला आहे. हा मंत्र कूटमंत्र आहे. त्यांचा उलगडा त्यांनी तज्ज्ञांकरवी करून घेतला आहे. हाच मंत्र त्यांना पंढरपूरपासून वीस मैलांवर असलेल्या माढे येथील विठ्ठलमंदिरात विराजमान असलेल्या विठ्ठलमूर्तीच्या वक्षस्थलावर कोरलेला आढळून आला. आज पंढरपूर येथील विठ्ठलमंदिरात विद्यमान असलेल्या विठ्ठलमूर्तीच्या वक्षस्थलावर मात्र हामंत्र नाही. त्यावरून त्यांनी असा निष्कर्ष काढला आहे, की पांडुरंग महात्म्यात वर्णिलेली विठ्ठलमूर्ती ही मुळची विठ्ठलमूर्ती होती. आज ती नाही. (रा.र.गोसावी, १९१) रा.चि.ढेरेंनी सध्याची असलेली विठ्ठलमूर्ती ही आद्य नसून माढ्याची विठ्ठलमूर्ती ही आद्य असल्याचे सांगितले या विधानावर आक्षेप घेउन माढ्याची मूर्ती आद्य आहे असे डॉ. सदानंद मोरे यांनी सप्रमान सिध्द केल्यावर व मोरे यांच्या मताचे डॉ. ढेरे यांना खंडन करता न आल्याने, त्यांनी पवित्र बदलून कोण्या एका सन्याशाने आद्य विठ्ठलमूर्तीला इजा केल्यामुळे बडव्यांनी मूर्ती बदलली व तिच्या जागी सांप्रतच्या नव्या मूर्तीची प्रतिष्ठापणा केली अशी भूमिका घेतली त्यावर भारत इतिहास संशोधन मंडळात चर्चासत्र होउन त्यात, सदानंद मोरे यांनी सप्रमान सिध्द केलेली सांप्रत विठ्ठल असलेली मूर्ती हिच आद्य मूर्ती आहे. इजा झालेल्या भागाला टेकू देउन तीच पुन्हा प्रस्थापीत केली असे मान्य झाले. (लोकराज्य, ऑगस्ट, २००८, १५)

विठ्ठलाच्या मूर्तीविषयी अनेक प्रवाद पहायला मिळतात याला ऐतिहासिक दृष्ट्या वस्तुस्थितीचा विपर्यास करणे असे म्हणता येईल. विठ्ठलाची लोकप्रियता पाहता असे प्रवाउ उभे राहणे काही आश्चर्याचे नव्हे.

वारकऱ्यांच्या तिर्थक्षेत्रांचा विचार करता पंढरपूर हे सर्वात प्रसिध्द असे तिर्थक्षेत्र आहे यात काही दुमत नाही. याच ठिकाणी लाखो भाविक आ ाढी आणि कार्तीकिच्या वारीच्या निमीत्ताने एकत्र येऊन भजन, किर्तनात तल्लीन होऊन जातात.येथे येणारे वारकरी हे कोण्या एका जाती धर्माचे नसून ते येथे एक वारकरी म्हणून येतात. जातीची कोणतीही सिमा येथे नाही सर्व वारकरी हे विठ्ठलाचे भक्त म्हणून एकत्र येतात. इतरही महत्वाचे तिर्थक्षेत्रे आहेत ते संतांच्या जन्मामुळे म्हणा किंवा त्यांच्या वास्तव्यामुळे प्रसिध्द झालेले आहेत. ज्यात आळंदी, देहू, पैठण, ज्यंबकेश्वर, पिंपळनेर, सासवड, मंगळवेढे, नेवासे ही स्थाने वारकऱ्यांसाठी पवित्र आहेत.

● संत तुकारामांचे व्यक्तिमत्व –

संत तुकाराम महाराज हे महारा ट्राचे असाधारण वैभव आहे. त्यांच्या असामान्य व्यक्तिमत्वाची छाप आजही कायम आहे. जनसामान्यांना जवळचा वाटणारा, आपल्यातला वाटणारा, अतिशय रसाळ, प्रासाविक व उत्कृ ट अभंग लिहणारे अत्यंत साधी—सोपी वाणी असणारे संत होत. श्रीनाथांनी आपला देह ज्या साली ठेविला त्यानंतर सुमारे नऊ व ांनी इंद्रायणीच्या काठी पुण्यापासून पंधरा मैलाच्या अंतरावर असलेल्या देहू गावी श्रीतुकाराम महाराज यांचा जन्म झाला याच संतवीराने वारकरी मंदिरावर कळस चढविला असे आपल्या अभंगात बहिणाबाईने म्हटले आहे. स्वतः अत्यंत हालअपे ठा सोसून स्वतःच्या संसारावर स्वहस्ते अग्नि ठेऊन याच वारकरी राने हा पुण्यधर्म वाढता केला.

संसाराच्या नावे घालूनिया जुन्य ।

वाढता हा पुण्यधर्म केला ।

हरिभजनें हे धवळिले जग ।

चुकविला लाग कलिकाळाचा ॥ (शं.वा.दांडेकर, पृ.४८)

साधारणतः ३५० ते ४०० व ांपूर्वी आपल्या जिवन संघ ातून ाब्धन व्यक्त करणारा कवी संत तुकाराम आजही सामान्य माणसाचे श्रध्दास्थान आहेत. अत्यंत प्रतिकूल सामाजिक, आर्थिक परिस्थितीत भोळ्या जनतेला जगण्याचे बळ तुकारामांनी दिले. मानव जातीने नव्हे तर कर्तृत्वाने श्रे ठ होतो. ाैर्य आणि निर्भयता या बाण्याने लिहणारे व जगणारे तुकाराम हे वर्णाने वाणी, वृत्तीने ेतकरी, कृतीने समाजसुधारक, विचारांनी तत्वचिंतक आणि प्रतिभेणे अभंग रचना करणारे महाकवी होते असे प्रतिपादन प्रा.डॉ.एस.एम.कानडजे यांनी केले आहे. (इ.लोकसत्ता

एप्रिल, १८, २०१३) तुकारामांच्या प्रतिभेमुळे व त्यांच्या कार्यामुळे त्यांच्यानंतर होउन गेलेल्या समाज सुधारकांना प्रेरणा मिळाली ऐकोणिसाव्या शतकातील प्रभोधनाचे नायक संत तुकाराम असल्याचे सदानंद मोरे सांगतात. महात्मा फुलेंनी तुकारामांचे वर्णन अत्यंत मार्मीक केलेले आहे. ते म्हणतात शिवाजी महाराज हे शेतकऱ्यांचे राजे, तर संत तुकाराम हे शेतकऱ्यांचे संत होत फुलेंवरही तुकारामांच्या विचारांचा प्रभाव असल्याचे दिसून येते. तुकारामांनी रचलेल्या अभंगाची छाप फुलेंनी रचलेल्या अभंगांवर दिसून येते. आजही समाजप्रबोधनासाठी संत तुकारामांचे अभंग उपयोगी ठरतात. किर्तनामध्ये मुख्यता तुकारामांची अभंग गायली जातात, व त्यामाध्यमातून समाजजागृती करण्याचे काम केले जाते.

● अद्वैती तत्वज्ञान —

संत तुकारामांनी आपल्या कृतीतून रचनेतून जी शिकवण दिली त्यातून आपण त्यांचे तत्वज्ञान समजून घेऊ शकतो. वारकरी पंथ हा भक्तिप्रधान असला तरी त्याची बैठक नुसत्या भावनेवर उभारलेली नाही. तुकोबा हे प्राधान्याने भगवद्भक्त असले आणि युक्तीपेक्षा भक्तीकडे त्यांचा अधिक ओढा असला तरी महाराष्ट्रातील भागवतधर्माचे अद्वैत तत्वज्ञान त्यांनी आत्मसात केले होते. जो भगवंत त्यांचा 'सखा' झाला होता आणि ज्याची वाणी त्यांच्या मुखावाटे अभंगरूपाने प्रकट होत होती त्या भगवंताच्या मूळ स्वरूपाविषयी आणि जिवजगताविषयी त्यांचे विचार काय होते हे माहित करून घेणे महत्वाचे आहे.

वारकरी संतांनी जे तत्वज्ञान मांडले ते महाराष्ट्राच्या गरजेतून निर्माण झालेले होते. अनेक तऱ्हेचे भेद आणि उच्च—निच, भाव यांच्यावर आधारलेली समाजरचना अनेक देवतांच्या उपासनेमुळे रूढ असलेले असंख्य धर्मप्रकार यामुळे सामाजिक अव्यवस्था आणि धार्मिक गोंधळ माजून राहिला होता. या गोंधळातून समाजाच्या आणि धर्माच्या एकीकरणची गरज उत्पन्न झाली म्हणून संतांनी अद्वैत तत्वज्ञानावर आधारलेल्या वैष्णव धर्माचा पुरस्कार केला एकेश्वरी संप्रदायाचा उदय त्या काळी इतरत्रही होत होता. लिंगायत, महानुभाव आणि नाथ पंथ हे तिन्ही संप्रदाय एकेश्वरी धर्माचे पुरस्कर्ते होते. संत चळवळीला वैष्णव धर्मापासून जशी स्फूर्ती मिळाली तशीच ती नाथ पंथापासूनही मिळाली होती. (सुंदणकर, बा.रं, पृ. ३८)

तुकोबा अद्वैती ब्रम्हज्ञानाचे स्वरूप सांगतांना लिहीतात

न करी रे संग राहोरे निश्चल । लागो नेदी मल ममतेचा ।

या नावे अद्वैत खरें ब्रह्मज्ञान । अनुभवांचाचून बडबड ते ।
इंद्रियाचा जय वासनेचा क्षय । संकल्पाही न ये वरी मन ।
तुका म्हणे न ये जाणिव अंतरा । अंतरी या थारा आनंदाचा ॥ (तु.गा., अं.क्र.११२)

तुकारामांनी आपल्या अद्वैत ब्रह्मज्ञानाची अनुभूती सांगितली आहे. मनावर विजय मिळवून वासनेचा क्षय करून निश्चल राहण्याचे ते सांगतात. अद्वैत हेच खरे ब्रह्मज्ञान अनुभवांचाचून केलेले अद्वैतविवेचन हि केवळ बडबड होय. मनावर पूर्ण ताबा मिळाल्याशिवाय इंद्रियावर विजय प्राप्त करता येणे अशक्य आहे. या संदर्भात तुकोबा अभंग रूपाने वर्णन करतात.

नाही देवापाशी मोक्षाचे गाठोडे । आणूनि निराळे द्यावे हाती ।
इंद्रियाचा जय साधुनिया मन । निर्विं ।य कारण असे तेथे ॥
उपास पारणी अक्षरांची आटी । सत्कर्मा ।ोवटी असे फळ ।
रडे उडतियासवें मिथ्या ॥ तुका हसणे फळ आहे मूळापाशी ।
रण देवासी जाय वेगी ॥ (तुकाराम अभंग गाथा, २३२५)

आपल्या हाती स्वाधीन करावे असे आयते मोक्षाचे गाठोडे भगवंताच्याजवळ नाही मोक्षासाठी इंद्रियावर जय मिळवून मन ताब्यात आणावे म्हणजे वि ।य पूर्णपणे काढून टाकणे हे आवश्यक आहे. उपास नाममंत्राच्या जपाद्वारे पुण्याचे फळ मिळते आसक्ती बाळगून संकल्प करण्याचा सोस टाकून दे. मग दुःख असे काही नाही, ते तुला कळून येईल स्वप्नातील जखमांनी फुकट विव्दळत बसला आहेस. रडणाऱ्याबरोबर रडणे हे मिथ्या आहे. तुकाराम महाराज म्हणतात, मुळच्या देवाला ।रण जा म्हणजे सर्व फलप्राप्ती होईल.

तुकारामांच्या अद्वैती तत्त्वज्ञानावि ।यी ग.ना.जोशी लिहीतात, 'इतर वारकरी संतांप्रमाणेच तुकाराम हे अद्वैवादी किंवा अद्वैती होते. वारकरी संप्रदाय अद्वैत भक्तीचा पुरस्कर्ता आहे. तेच तुकारामांचे तत्त्वज्ञान आहे. मात्र ते त्यांनी आपल्या निखळ अनुभवाच्या जोरावरच सांगितले आहे. उच्च धार्मिक, तात्विक व आद्यात्मिक ग्रंथ वाचून व त्यांच्यापासून उसने घेऊन सांगितलेले नाही, अद्वैत दर्शनातीलच उदाहरणे, दृ ।टांत, उपमा वगैरे त्यांनी वापरलेल्या आहेत. पण ते सर्व उसनवारी करून नव्हे तर स्वनुभवाच्या निक ।ावर घासून पाहून'.(ग.ना.जोशी, खंड७, पृ.१५५)

● समतेचा पुरस्कार—

वारकरी संप्रदायाची शिकवणच मुळात समतेच्या तत्त्वावर आधारलेली आहे. वारकरी संप्रदायाने व संतांनी आपल्या वचनातून एकत्वाचा, समतेचा पुरस्कार केलेला आहे. 'हे विश्वाची माझे घर । अशी मती जयाची स्थिर । किंबहुना चराचर आपणची झाला । असे संत ज्ञानेश्वर सांगतात. तर अवघा रंग एक झाला । रंगी रंगला श्रीरंग । असे संत चोखामेळा सांगतात. वेद धर्म यांच्या आधाराने जी आडवणूक चालू होती, ती झिडकारत संत तुकाराम म्हणतात,

वि णूमय जग वै णवांचा धर्म ।
भेदाभेद भ्रम अमंगळ ॥
आइका जी तुम्ही भक्त भागवत ।
करावे ते हित सत्य करा ॥
कोणाही जिवाचा न घडो मत्सर ।
वर्म सर्वेश्वर पुजनाचे ॥
तुका म्हणे एका देहाचे अवयव ।
सुख दुःख जिव भोग पावे ।

कोणताही भेदभाव न मानता भागवत भक्त म्हणून कोणत्याही जीवाचा द्वे । न करणे ही शिकवण संतांनी सांगितली. समाज हा वेगवेगळ्या व्याधींनी ग्रसलेला आहे. सामाजिक कुप्रथेची उतरंड तयार करून भेदभाव करून मानसाचा तिरस्कार केला जातो. द्वे ।, राग, निंदा यांचा समाजात प्रादुर्भाव झालेला आहे. अशा वेळी संतांनी आपल्या प्रभोधनातून समाज बदल्याचा प्रयत्न केला व समतेची शिकवण दिली 'इश्वराने सर्व प्राणिमात्रांना निर्माण केले मग तो उच्चनिच असा भेदाभेद करणार नाही. हा विचार संप्रदायाने मांडला श्रे ठत्व—कनि ठत्व किंवा जातिभेद यांना थारा दिला नाही. परमेश्वराची भक्ती करण्याचा प्रत्येकाला अधिकार आहे, हा विचार वारकरी संप्रदायाने मांडला वारकरी संप्रदायाच्या संतांची नावे पाहिली तरी त्यात सर्व समावेशकता दिसते. ज्ञानदेव, नामदेव, चौखोबा, बंका महाराज, नरहरी सोनार, सावता माळी, गोरा कुंभार, सेन्हा न्हावी, तुकोबा, एकनाथ आदि संत झाले. (लोकराज्य ऑगस्ट, २०१८) या सर्वांनी समानतेची शिकवण दिली तुकारामानी तर ' जे कां रंजले गांजले । त्यांसी म्हणे जो आपुले । तोची साधु ओळखावा । देव तेशेची जाणावा । एवढे व्यापक विचार समाजासमोर ठेवले. एका आदर्श पुरू ाचे लक्षण कसे सावे ते आपल्या अभंगातून स्प ट करतात.

जगाच्या कल्याणा संतांच्या विभूती । देह क टवीती उपकारे।

भूतांची दया हे भांडवल संता । आपुली समता नाही देही ।
तुका म्हणे सुख पराविया सुखें । अमृत हे मुखें स्रवतसे ॥ (श्री.तु.गा.१५१०)

भक्तीमार्गातून इश्वरप्राप्ती साध्य झाली तरीही आदर्श भक्त कसे असताता, स्वतःच्या देहाविषयी ममत्व नाहिसे झाल्याने ते इतरांच्या सेवेसाठी आपला देह झिजवतात, भूतदयेमुळे संतांना सुखाची जाणीव होते. इतरांनीही कसे वागावे त्यासाठी अमृतोपम उपदेश ते कसा करीत असतात याचे उत्तम वर्णन तुकारामांनी वरिल अभंगात केले आहे. भक्तिच्या मार्गात अशा निस्सिम भक्तांना फार महत्व आहे. विश्वव्यापक इश्वराशी समरस होऊन विश्वप्रेमाने भरलेल्या भाविक भक्तांचा सहवास अतिशय उपकारक असतो.

तुकारामांनी धर्माकडे फक्त आपल्या स्वमुक्तीचे साध्य म्हणून पाहिले नाही तर समस्त विश्वाच्या मुक्तीचे साधन म्हणून पाहिले त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाची छाप गेल्या ठोकडो व पापासून प्रभावीत करत आली आहे. त्यांनी आपल्या भजन, किर्तनातून मानवाजातीच्या कल्याणासाठी आवश्यक असलेला मार्ग दाखवून दिला त्या मार्गाने जाणारा प्रत्येक व्यक्ती हा आपल्या जिवाचे सार्थक करून घेऊ शकतो त्यांचे तत्वज्ञान हे अतिशय सोपे व सरळ होते सामान्य माणसांशी त्यांची नाळ जोडलेली असल्याने त्यांनी जनतेला आवश्यक असलेला विचार आपल्या कृतीतून मांडला हे करत असतांना त्यांना मोठा संघर्ष करावा लागलेला होता.

● समारोप—

वारकरी संप्रदाय समजून घेतल्यानंतर आपल्याला संप्रदायाची शिकवण लक्षात येते. संप्रदायात सर्व जाती—धर्मातील लोकांना स्थान होते. कोणत्याही प्रकारे संप्रदाय भेदभाव करत नाही. महिलांना ही संप्रदायात स्थान आहे अनेक महिला संत होऊन गेल्या आणि आजही संप्रदायामध्ये महिलांची संख्या ही लक्षणीय आहे. मुख्यता ग्रामीण भागातील महिलांचा विशेष सहभाग दिसून येतो. हा संप्रदाय भक्तीप्रधान असा संप्रदाय आहे. संतांनी सांगितलेले तत्वज्ञान हा संप्रदायाचा मुख्य आधार आहे.

वारकरी संप्रदायात संत तुकारामांना अनन्य साधारण महत्व आहे. त्यांनी आपल्या तत्वज्ञानातून समानतेची शिकवण दिली. भक्तीचा सोपा मार्ग सांगितला आरंभीच्या संतांनी स्वीकारलेला अद्वैतवादाचा त्यांनी अंगीकार केला. त्यांनी मांडलेले तत्वज्ञान हे समाजाच्या गरजेतून निर्माण झालेले दिसते. त्यांनी 'भेदाभेद भ्रम अमंगळ' अशी शिकवण दिली सर्व प्राणिमात्रांवर दयेची भावना त्यांनी दाखवली कोणत्याही जिवाचा द्वेष न करण्याचा मार्ग त्यांनी अवलंबिला

आणि सामाजिक समतेचा पुरस्कार केला. जगाचे कल्याण हे संतांचे कार्य असल्याचे ते सांगतात. आदर्श भक्त कसा असावा हे ही ते आपल्या अभंगातून सांगतात. मोक्ष मिळवण्यासाठी इंद्रियावर विजय मिळविण्याची आवश्यकता ही ते प्रकट करतात. ईश्वराच्या निस्सीम भक्तिवर ते भर देतात व ते स्वतः पांडूरंगाचे भक्त होते. त्यांनी ऐहिक जिवातूनही परमार्थ साध्य करता येतो, हे त्यांनी दाखवून दिले.

● **संदर्भ ग्रंथ —**

१. ढेरे रा.चि., श्रीवठ्ठल एक महासमन्वय, पद्मगंधा प्रकाशन, पुणे, २०१८.
२. श्री तुकारामबुवांच्या अभंगाची गाथा, महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई, २०११.
३. गेसावी र.रा., पाच भक्तिसंप्रदाय, प्रतिमा प्रकाशन, पुणे, २००८.
४. दै. लोकसत्ता, ११ जुलै २०१६.
५. जोशी ग.ना., भारतीय तत्वज्ञानाचा बृहद् इतिहास, खंड-७-८, शुभदा-सारस्वत प्रकाशन, पुणे, २००५.
६. लोकराज्य मासिक, ऑगस्ट, २०१८.
७. दै. दिव्य मराठी, जुलै १२, २०१९.
८. सुंगठणकर बा.र., महाराष्ट्र त्रीय संतमंडळांचे ऐतिहासिक कार्य, लोकवाडमय गृह प्रकाशन, मुंबई, २००७.
९. दांडेकर िं.वा., वारकरी पंथाचा इतिहास, प्राचार्य दांडेकर धार्मिक वाडमय प्रकाशन, पुणे, १९९५.